

«اشعار و ترانه های محلی منطقه دوسیران استان فارس»

دکتر هدی عرب زاده^۱

عهدیه رئیسی^۲

چکیده

ترانه ها و اشعار محلی یکی از عناصر مهم فرهنگ بومی به شمار می آید. این ترانه ها که عمدهاً قالب روایت گونه ای دارند، کارکردهای مختلفی در زندگی ساکنان منطقه دارند. با دقت در اجزا و ساختار این ترانه ها، بسیاری از مشخصه های اجتماعی و فرهنگی مردمان منطقه آشکار می شود.

در پژوهش حاضر نگارندگان در قالب یک بررسی میدانی، نسبت به جمع آوری ترانه های منطقه دوسیران استان فارس اقدام نموده اند. این منطقه از نظر جغرافیایی، دربخش کوهمره شهرستان کازرون واقع در استان فارس است. نگارندگان پس از گردآوری و نگارش ترانه ها، بنابر موضوع و مضمون هر ترانه به طبقه بندی آن پرداخته اند و سپس آوانگاری و برگردان فارسی هریک از ترانه ها را نیز آورده اند. در این بین طیف متنوعی از ترانه ها دیده می شود، از زمزمه های زنان در هنگام کار تا اشعاری که در مراسم عروسی خوانده می شود.

واژگان کلیدی: فرهنگ بومی، ترانه ها و اشعار محلی، دوسیران و کوهمره.

^۱- استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه ولایت

^۲- کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی

مقدمه

فرهنگ بومی مناطق مختلف، از عناصر مختلفی تشکیل می‌شود که یکی از مهمترین آن، اشعار و ترانه‌های محلی است. در گذشته نه چندان دور، برای حفظ و مطالعه چنین ترانه‌هایی ارزش چندانی قائل نبودند و در مقابل اشعار رسمی، توجه چندانی به این نمونه اشعار نمی‌کردند؛ اما طی چند دهه اخیر، توجه و اهتمام ویژه‌ای نسبت به گردآوری و تجزیه و تحلیل ترانه‌های محلی شکل گرفته است. این ترانه‌ها به دلیل محتوای مضمونی بسیار غنی و متنوع و همچنین ارتباط مستقیم با زندگی و فعالیت سرایندگانش از اهمیت والایی برخوردار است.

درمورد منشأ و چگونگی شکل گیری اشعار و ترانه‌های عامیانه و محلی، نمی‌توان با قطعیت سخن گفت؛ تنها با تکیه بر نشانه‌هایی، ممکن است تاریخ تقریبی پدید آمدن آن به دست آید. این اشعار و ترانه‌ها در بسیاری از جنبه‌های زندگی انسان ریشه دوانیده است؛ به عنوان مثال، افراد حتی در ضمن کار، به مقتضای احوال خود، اشعاری بر زبان می‌رانند تا با این اشعار، خستگی کار را از خود دور کرده باشند. ترانه‌های محلی، نغمه‌هایی برخاسته از ذهن و زبان عوام است. صادق هدایت، ترانه‌ها، مثل‌ها و افسانه‌ها را نماینده‌ی روح ملت می‌شناسد و آن را نشأت گرفته از مردم گمنام بی‌سواد می‌داند. او می‌گوید: «این ترانه‌ها، صدای درونی هر ملتی است». هدایت ترانه‌های عامیانه را هنر کاملی ارزیابی می‌کند و شرایط کلی هنر را در آن‌ها می‌یابد، و آن را سرچشممه‌ی بکری، مخصوصاً برای تصنیف‌های موسیقی می‌شناسد» (هدایت، 1334:1349). او معتقد است « ترانه‌های عامیانه به وسیله‌ی اشخاص سروده شده و خود به خود ایجاد نگردیده‌اند ولی آثار پر رمز و رازی وجود دارد که ترانه‌ی عامیانه از آن جمله است» (همان: 350).

اشعار و ترانه‌های عامیانه مانند اشعار رسمی شاعران دارای قالب شعری مشخصی نیست؛ با این وجود برخی از نویسنده‌گان تقسیماتی را برای آن در نظر گرفته اند که از جمله‌ی آن‌ها، بهار است. تقسیمات شعری که بهار برای هم اشعار رسمی و هم اشعار عامیانه در نظر می‌گیرد از قرار زیر است. ۱سرود ۲چامه ۳ترانگ ۴ضرب المثل و حکمیات(بهار، 1351:126). از طرف دیگر، همانطور که اشاره شد، اشعار عامیانه نیز مانند دیگر مصادیق فرهنگ عامه فقط خاص یک فرهنگ مشخص نیست؛ بلکه فرهنگ‌های مختلف به نوبه‌ی خود دارای اشعار و ترانه‌های عامیانه‌ی متفاوتی است که اغلب به زبان محلی آن‌ها سروده می‌شود.

اشعار و ترانه‌های محلی، به عنوان یکی از مهم‌ترین اجزای فرهنگ، نمایشگر ابعاد گوناگونی از زندگی مردمان مناطق مختلف است. در واقع با مراجعه به ترانه‌های هر منطقه، هویت فردی و اجتماعی، ساختار ذهن و روان و خلقيات و رفتار مردمان آن ناحيه را می‌توان به خوبی درک کرد. در پژوهش حاضر ترانه‌های محلی دوسیران با تکیه بر روایت هرمز و کورش رئیسی و شماری از اهالی و ساکنان منطقه ارائه می‌شود.^۱ منطقه دوسیران از نظر جغرافیایی، دربخش کوهمره شهرستان کازرون واقع در استان فارس است و از طرف جنوب با روستاهای گرگدان و پاپون و از شمال با بنرود، ده بابا و کلاه سیاه هم‌جوار است.

اشعار و ترانه‌های عامیانه بسیاری میان مردمان دوسیران رواج دارد. آنان اغلب شعرهای خود را به گویش دوسیرانی می‌سرایند و گاه از زبان فارسی نیز برای سروden کمک می‌گیرند و کلمات و واژگان فارسی را در اشعار خود به کار می‌برند. اشعار دوسیرانی موضوعات متنوعی را در بر می‌گیرد؛ از فعالیت‌های روزانه گرفته تا توصیف اشیاء و اماکن و... در دوسیران اغلب سالخوردگان، گنجینه‌ی ارزشمند این اشعار هستند و شعر و ترانه‌های مختلفی را در خاطرۀ خود حفظ نموده اند. علاوه بر آن هر جوان مستعد در زمینه شعر و شاعری نیز با توجه به این اندوخته ارزشمند با سروden اشعاری، با همان مضامین رایج، به غنای این مجموعه می‌افزاید.

نکته‌ای که در اینجا پیش از ورود به مبحث اصلی - قابل ذکر است، موضوع نوع منابع در مطالعه حاضر است. یک پژوهشگر حوزه فرهنگ، به منظور تدوین و گردآوری عناصر مختلف فرهنگ بومی مناطق مختلف، ناگزیر از مراجعه به منابع شفاهی و یا محدود اسناد مکتوب موجود است. در چنین مطالعه‌ای اشخاص و محفوظات آنان به عنوان سند دست اول شناخته می‌شود؛ به همین دلیل جنس و نگاه چنین مطالعاتی به مسائل فرهنگی با سایر پژوهش‌ها متفاوت می‌نماید.

۱- موضوع و مضمون ترانه‌ها

با توجه به مهم ترین موضوعات و مضامین، ترانه‌های دوسیرانی را می‌توان به چند دسته تقسیم کرد. اشعار و ترانه‌هایی که مبتنی بر فعالیت‌های روزانه افراد است و در آن خصوصیت اقلیمی بسیار پرنگ است؛ چرا که ترانه‌های مزبور با توجه به شرایط محیطی شکل گرفته است.

۱-۱- ترانه‌های مبتنی بر فعالیت‌های روزانه

در این دسته از ترانه‌ها با سروده‌هایی مواجه می‌شویم که زنان دامدار در حین مشک زنی و درست کردن کره زمزمه می‌کنند و یا اشعاری که ضمن جمع آوری انجیر می‌خوانند که بازهم مرتبط با مختصات جغرافیایی منطقه و اقلیم خاص دوسیران است.

۱-۱-۱- اشعاری که زنان دامدار به هنگام مشک زنی و درست کردن کره می‌خوانند:

holongodu holongodu	هلنگدو هلنگدو
hamaš kara ye peca du	همش کره یه پچه دو
hamqa si kocake câlamu	همقه سی کچک چالمو
bafte ati piyâlamu	بفته اتی پیالمو
ali yâr maške malâr	علی یار مشک ملا ر

duqeš beza karaša darâ

دوغش بزه کرش درار

هل دادن دوغ، هل دادن دوغ

الهی همه ی دوغ ها کره شود و ذره ای دوغ بماند

کمی از کره برای کچک چاله ی ما

در پیاله ی ما بیفتند

الهی که حضرت علی یاری مشک ملار ما بکند

تا ما دوغ را تکان دهیم و کرده آن را دربیاوریم

۱-۱-۱-شعری که در هنگام جمع کردن انجیر می خوانند:

در این ترانه - که در تناسب با اقلیم منطقه نیز است - نوعی تهییج برای بسیج عزم و اراده گروهی را می توان دید. نوع تنبیه‌ی که برای شخص مسامحه کار در نظر گرفته می شود نیز جالب است، چنان‌den گاو، که آن نیز رنگی از شرایط منطقه را دارد.

hoy yâllâ vo hoy yâll a

هی یالا و هی یالا

nume xodâ mâšâlla

نوم خدا، ماشالا

barakate seydo šohadâ

برکت سیدالشهدا

bokon atuš išâll â

بکن اتوش ایشالا

har ki vâmune

هر کی وامونه

zane gâmune

زن گامونه

cuqi be dasteš

چوغی به دستش

gâyal mirune

گایل می رونه

معنی: یا الله و یا الله

به نام خدا، ماشالله

الهی که برکت حضرت سیدالشهدا

در آن (انجیر) قرار دهد

هر کس که عقب بماند

زن گاوجران است

وباید چوبی در دست بگیرد

گاوهای را براند

۱-۲-۱- اشعار وصفی

دسته دیگری از ترانه‌ها، اشعاری است که در وصف منطقه، فرد یا اشیاء‌یی سروده شده است. در این مجموعه با ترانه‌هایی در وصف دوسیران و کودکان رو برو می‌شویم.

۱-۲-۱- وصف دوسیران

yâde oštor xoso yâde toktoku	یاد اشتر خوس و یاد تکتکو
yâde afto gah bome anjire gotu	یاد افتو گه به انجیر گتو
yâde mantilo kanetar yâde xar	یاد منتیل و کنهتر یاد خر
yâde dardo yâde molo yâde gar	یاد درد و یاد مل و یاد گر
yâde dasmâl yâde orsi rabani	یاد دسمال یاد عرسی ربنی
yâde lavda yâde kahlo câr man	یاد لوده یاد کهلو چار منی
yâde kare nârako yâde bozal	یاد کهر نارک و یاد بزل
yâde komši nâlani yâde rozal	یاد کمشی نالنی یاد رزل
yâde cu tupa ati murak baxter	یاد چوتپه اتی مورک بخیر
yâde nâro gerduo kahlak baxter	یاد نارو گردو و کهلهک بخیر
yâde mahjamuliyo zire dovâr	یاد محجمولی و زیر دور
yâde bozi kelabard sare sovâr	یاد بوزی کلبرد سر سوار
yâde maško du vo dulak yâde o	یاد مشکو دو و دولک یاد او
yâde kura yâde bâštak yâde lo	یاد کوره یاد باشتک یاد لو

yâde câla yâde odâqak baxer یاد چاله یاد او داغک بخیر

yâde lisak yâde bu nâšak baxe یاد لیسک یاد بو ناشک بخیر

معنی: یاد اشترخوس و یاد تکتکو بخیر باشد

وهمچنین یاد افتوجه و درخت انجیر بزرگ

یاد منتیل و کنهتر و یاد الاغ ها

یاد درد و مال و گر

یاد دستمال و یاد کفش ربندی

یاد لوده و کهلو چهارمنی

یاد بزغاله‌ی قهوه‌ای و یاد دیگر بز ها

یاد انگور کمشی و نالنی و درختان انگور

یاد بازی چوتپه در موردک

یاد انار و گردو و کهل بخیر

یاد محجمولی و زیر دیوار

و یاد بازی کلبرد

یاد مشک و دوغ و دولک و یاد آب

یاد کوره و باشتک و یاد سایبان ها

یاد چاله و غذای اداغک

و یاد لیسک و بوی ناشک بخیر باشد

2-2-1- وصف کودک

cen abarot cen abar چن ابرت؟ چن ابرت؟

korke samuren abarot

کرک سمورن ابرن

cen abarot cen abar

چن ابرت؟ چن ابرت؟

lamsuke sabzen abar

لمسوک سبزن ابرت

cen abarot cen abar

چن ابرت؟ چن ابرت؟

yâlake širen abarot

یالک شیرن ابرت

معنی: چه چیزی بر تنت است؟ چه چیزی بر تنت است؟

کرک سمور است که بر تن داری

چه چیزی بر تنت است؟ چه چیزی بر تنت است؟

لمسوک سبز است که بر تنت است

چه چیزی بر تنت است؟ چه چیزی بر تنت است؟

یال شیر است که بر تنت است

3-1- ترانه‌های عروسی

در این دسته از ترانه‌ها، اشعاری به مناسبت مراسم عروسی خوانده می‌شود که از بین آن می‌توان به شعر لباس و سروک اشاره کرد. سروک ترانه‌ای است که در هنگام ورود عروس و داماد خوانده می‌شود.

۱-۱-شعر لباس

ây gole pâ cenârim

آی گل پاچناریم،

ce mixe asit biyârim

چه میخی اسیت بیاریم؟

tombun âvordom pâ nake

تمبون آوردیم پا نکه

juma âvordom bar nake

جومه آوردیم بر نکه

hima âvordom taš nake

هیمه آوردم تشنکه

leštom ru tâqca seyleš nake

لشتم رو طاقچه سیلش نکه

ây gole pâ cenârim

آی گل پا چناریم

ce mixe asit biyârim

چه میخی اسیت بیاریم؟

cârqad âvordom bar nak

چارقد آوردم سر نکه

arxalaq âvordom bar na

ارخلق آوردم برنکه

gušvâre âvordom guš nake

گوشواره آوردم گوش نکه

leštom ru tâqca seyleš nake

لشتم رو طاقچه سیلش نکه

qâbe qoân bastom sare baqaleš

قاب قران بستم سر بغلش

bâ salavateš bar be

با صلواتش بر بکه

ây gole pâ cenâr

آی گل پا چناریم

ce mixe asit biyâ

چه میخی اسیت بیاریم؟

معنی: ای گلی که اندامت به بلندی درخت چنار است

چه چیزی میخواهی که برایت بیاوریم

شلوار آوردم اما نپوشید

پیراهن آوردم اما نپوشید

هیزم آوردم ولی آتش نزد

بر روی طاقچه گذاشتم اما نگاهش نکرد

ای گلی که اندامت به بلندی درخت چنار است

چه چیزی میخواهی که برایت بیاوریم

روسری آوردم نپوشید

ارخلق آوردم نپوشید

گوشواره آوردم نپوشید

بر روی طاقچه گذاشتم نگاهش نکرد

قب قران را بر بغلش بستم

با صلوات آن را پوشید

ای گلی که اندامت به بلندی درخت چنار است

چه چیزی میخواهی که برایت بیاوریم

سروک - 2-3-1

سروک به ترانه هایی اطلاق می شود که در هنگام ورود عروس و داماد خوانده می شود. در جای جای این ترانه نیز حضور پرنگ عناصر اقلیمی را می توان مشاهده کرد. اشاره به کوه و دشت و رودخانه و به رستنی هایی نظیر زیره و ذرت و گل انار را می توان به عنوان نمونه هایی از مشخصه های اقلیمی در نظر گرفت. ضمن آنکه در حین توصیفات مختلف با تشییه ابرو به دم مار - که به نظر تصویر غریبی است - روبرو می شویم که خود نشان دیگری از تأثیر محیط بر تصورات و نوع ذوق زیبائشناسانه اهالی منطقه است.

تنگ داوت کیش بلند که؟ کی و کی بی پشت سرش؟

ناز باله شیر دوما و اسپاه و لشکرش

Tonge davit kiš boland ke ki vo ki bi pošt sareš
Nâza bale šira dumâ va sepâho laškareš

معنی: هیزم عروسی را چه کسی بلند کرد؟ و چه کسانی پشت سرshan بود؟

ناز برای شیر داماد و سپاه و لشکرش باشد.

• زیره کفتم زیره بختم خک زیره ریم نشست

ناز باله شیره دوماروز اچاروه کو نشست

Zira koftom zira boxtom xake zira vam nešast
Nâza bale šira dumâ ruz a carve koh nešast

معنی: زیره را پودر کردم و آن‌ها را الک کردم و خاک زیره بر روی من نشست

ناز برای شیر داماد که خورشید که مانند چارپایی بود به پشت کوه رفت

- زیر دهمو پشت دهمو کشت و کار ذرتن

ناز باله شیر دومامث کاغذ خط خطن

Zire demu pošte demu kešto kâre zoraten
Nâza bale šira duma mesle kâqaz xat xaten

معنی: در پایین و بالای روتامون کشت و کار ذرت است

ناز برای شیر داماد که مانند کاغذ خط دار است

- بال خونه شیر دوماری و قبله چل ستون چل پنجره

توش نشسته شیر دوما طلس ززله

Bâle xune šira dumâ cel sotun cel penjera
Tuš nešaste šire dumâ vâ telesme zelzele

معنی: بالا خونه‌ی شیر داماد رو به قبله و دارای چهل ستون و چهل پنجره است

و در درون آن شیر داماد و طلسمش نشسته

- دم خونه خانم عاروس آب رسنی رد میشه

سنگ بری پل هبئی خانم عاروس رد میشه

Dame xune xânom ârus âbe rosin rad miše
Sang bari pol hobani xânom ârus rad miše

معنی: جلوی خانه‌ی عروس خانم رودخانه‌ای رد می‌شود

سنگی بیاورید و بر روی آن رودخانه پلی بیندید که عروس رد شود

- هوی زنل کشون کشون پی عیش رودمو

کل بگی سروک بگی سی ملک دومادمو

Hoy zanal kešun kešun peye eyše rudemu
Kek bogi soruk bogi si malek dumâdemu

معنی: آی زن‌ها کشان کشان دنبال خوشی عزیز من باشید

کل و سروک بگویید برای داماد پادشاه ما

• داوتش در عین صحراخوش بهون نرم می‌زنه

مادرش سرکار مرود خواهرش کل می‌زنه

Dâvateš dar eyne sahrâ xoš bohon narm mizane

Mâdareš sarkâre morvat xâhareš kel mizane

معنی: عروسیش در دشت و صحراء آهنگ ملایمی می‌زند

مادرش سرور جوانمردی و خواهرش کل می‌زند

• چشم عروس چون ستاره ابروosh چون دمب مار

رنگ گل ناریت بنازم زلف مشکی در کنار

Cešme ârus con setâra abrovoš con dombemâr

Range gol nârit benâzom zolfe meški dar kenâr

معنی: چشم عروس مانند ستاره و ابروهاش مانند دم مار است

بنازم به رنگ مانند گل انارش و گیسوی مشکیش که در بغلش است

• خانم عروس لج مکو بل چادر کچ مکو

شیخ که او مد اذن بسونه ری بزرگون پس مکو

Xânom ârus laj maki bale câdor kaj maki

Şeyx ke umad ezn besune ri bozorgun pas mako

معنی: عروس خانم لجبازی نکن و گوشه‌ی چادرت را کچ نکن

وقتی که شیخ آمد از تو اجازه بگیرد روی بزرگان را پس نزن

• دایی جونی دایی جونی ای پس دوما بکو

ای پس خرجی نداره پا بزن پیداش بکو

Dâyi juni dâyi juni I posa dumâ book

I posa xarji nadâre pâ baza pedâš boko

معنی: مادر جان مادر جان، این پسر را داماد کن

این پسر خرجی ندارد بلند شو و همسری برایش پیدا کن

• مله بالو مله دومن بیو که مله ما داوتن

از بزرگی شیر دوما شیر گامون شربتن

Male bâlo male duman biyo ke male mâ dâvaten

Az bozorgi šira dumâ šire gâmun šarbaten

معنی: محله‌ی بالا و محله‌ی پایین بیایید که محله‌ی ما عروسی است

و از بزرگی داماد شیر شیر گامان شربت شده است

4-1 بازی و سرگرمی

به طور معمول ترانه هایی که با نوعی فعالیت همراه است، صبغه پویاتری نسبت به سایر اشعار دارند، به خصوص که این فعالیت جنبه سرگرمی و بازی نیز داشته باشد. در ترانه «اتل متل» دوسیرانی، ظاهراً با ترانه ای روبرو می شویم که ناظر بر روایتی تاریخی است. اشاره به اشخاصی نظیر خواجه، احمد و برادر نظر و واقعه جنگ و کم شدن گله همه بر فرضیه تاریخی بودن روایت دلالت دارد. نکته حائز اهمیت آن است که ترانه مشهور «اتل متل» با این روایت سخنیتی ندارد.

1-4-1 اتل متل

atalak gol matalak

اتلک گل متلک

xâjeye mâ mitalabad

خواجه‌ی ما می طلبد

az kâri az bâri

از کاری از باری

pošte qalam dasmâli

پشت قلم دستمالی

e ahmadi june korot

ای احمدی جون کرت

to tiša vardâr mo tuvar

تو تیشه وردار مو تور

berim va jange kânazar

بریم و جنگ کانظر

kânazar hey ke hoy ke

کانظر هی که هو که

galleye šâh ram ke گله‌ی شاه رم که
sivo se tâ kam ke سی و سه تا کم که
to va šâhe mardune تو و شاه مردونه
ye poye digaš vâgardune یه پوی دیگش واگردونه

معنی: اتلک گل متلک
خواجه‌ی ما تورا می طلبید
برای کاری و برای باری
پشت قلم دستمالی
ای احمدی جان پسرت
تو تیشه را بردار من تبر را
بریم به جنگ برادر نظر
برادر نظر هی کرد هو کرد
گله‌ی شاه رم کرد
سی و سه تا از آن‌ها کم شد
تورا به شاه جوانمرد قسم
یکی از پاهایش را جمع کند

نتیجه گیری

بنابرآنچه گذشت، گوشه‌ای از ترانه‌ها و اشعار محلی منطقه دوسیران از توابع کوهمره استان فارس در این مجموعه گردآوری، طبقه‌بندی، آوانگاری و به فارسی برگردانده شد. مطابق موضوع و مضامین، ترانه‌ها در چهار دسته طبقه‌بندی شدند که عبارتند از ۱- ترانه‌های مبتنی بر فعالیت روزانه. که در این بخش اشعار زنان دامدار در هنگام مشک زنی و درست کردن کره و ترانه جمع کردن انجیر گنجانده شد. ۲- اشعار وصفی شامل وصف دوسیران و توصیف کودک. ۳- ترانه‌های عروسی شامل لباس و «سروک» (ترانه ورود عروس و داماد). ۴- بازی و سرگرمی که حاوی ترانه «اتل متل» است. موضوع قابل توجه در میان این ترانه‌ها، نقش اقلیم و جغرافیای منطقه است؛ چنانکه در عمدۀ ترانه‌های مزبور، مصادیقی مرتبط با اقلیم و شرایط محیطی منطقه مشاهده می‌شود، از انواع رستنی‌ها نظیر درخت چنار و انجیر و انگور و انار و زیره و

ذرت گرفته تا احشام همچون بز و گاو و نواحی اطراف مانند رودخانه و دشت و صحراء. ابزارهای بکار رفته در اشعار نظریه تیشه و تبر و الک نیز در ترسیم فضا مؤثر است؛ تصاویر تشبيه‌ی و بلاغی نیز با محوریت اقلیم شکل گرفته است، چنانکه با تشبيه بدیع ابرو به دم مار رو برو می‌شویم. در جای جای ترانه‌ها، اشارات متعدد به شخصیت‌های دینی و مذهبی، گرایش و معتقدات مردم منطقه را منعکس می‌کند.

پانوشت

-
- i- کورش رئیسی کتابی تحت عنوان نغمه‌های تنها‌ی به چاپ رسانیده است.
 - ii- این ترانه به صورت دسته جمعی خوانده می‌شود.

منابع شفاهی

- 1- داود دهقان
- 2- سردار کریمی
- 3- شاه پری عزیزی
- 4- شاه ولد عزیزی
- 5- شیروان ریسی
- 6- غلامرضا نادری
- 7- قمصور نادری
- 8- مشهدی ریحان ریسی

کتاب ها

بهار، محمدتقی ملک الشعرا (1351). بازگشت ادبی در بهار و ادب فارسی، به کوشش محمد گلن، جلد ۱، تهران، شرکت سهامی کتاب های جیبی.
هدایت، صادق (1334) نیرنگستان، تهران، امیر کبیر.